

גבולות ארץ-ישראל בפיוט ארץ-ישראלי קדמון

ישראל רוזנסון

הקדמה

ראשוני פייטי ארץ-ישראל, שחיו בה בשלהי התקופה הביזנטית ובראשית התקופה המוסלמית, התייחסו איש איש בדרכו למציאות ההיסטורית בימיו. ברם מהיגד כללי זה, המוסכם מן הסתם על חוקרי הפיוט וההיסטוריונים, ארוכה מאוד הדרך לדליית מידע היסטורי אמין מיצירותיהם. מורכבותו של הפיוט, זיקתו ההדוקה ורבת הפנים למדרש – יצירה מורכבת כפני עצמה¹ – הצורך העקרוני בעיטור ובקישוט והחופש הפייטני לחרוג ממסגרות הלשון והזמן, כל אלה אינם מקלים על תפיסת הפיוט כמקור היסטורי פשוט. אולם, אין זה בהכרח חסרון, ולעתים החדירה לעולמו של הפייטן המוצג בראייה רחבה וכללית תורמת להבנת התקופה לאין ערוך יותר מאשר העלאת פרט היסטורי ספציפי, שלא אחת טושטש בעטיו של הצורך האמנותי.

הפיוט שיובא להלן מיוחס לרבי ינאי ומופיע במהדורה המדעית של פיוטיו.² ייתכן שייחוס זה מוטעה. חוקר הפיוט יוסף יהלום מסר לי בשמו של בנימין לפלר על סימנים שונים המורים כי הפייטן יוחנן הכהן הוא בעל הפיוט; ראש וראשון בסימנים אלה – שמו של הפייטן המופיע בראשי תיבות.³ יוחנן הכהן חי קרוב לוודאי בארץ-ישראל בשלהי התקופה הביזנטית ובתחילת התקופה הערבית⁴ ועיצב את דרכו הפיוטית בין השאר בהשפעת קודמיו. על כן קרוב הוא קרבת זמן וקרבת מרחב תרבותי לינאי שלו יוחס הפיוט בראשונה. אשר על כן ניתן לראות בפיוטיו 'מסמך' דתי-תרבותי המשקף את אוירת שלהי התקופה הביזנטית ותחילת הכיבוש הערבי בארץ-ישראל.

* המחבר מבקש להביע את תודתו העמוקה לפרופ' אפרים חזן על שפתח בפניו דלתות שערי פיוט ארץ-ישראל. שלמי תודה לפרופ' יוסף יהלום על הערותיו המועילות.

1 לשאלת הזיקה בין המדרש לפיוט פנים רבות. אחד מביטוייה המפורסמים הוא שאלת הקדימות, דהיינו כשנמצא עניין מסוים במדרש ובפיוט נשאלת השאלה מי קדם למי, ומי נכתב בהשראת מי. ראה על כן לאחרונה: ש' אליצור, 'פיוט למדרש', ספר מרדכי ברויאר, 'ירושלים תשנ"ג', עמ' 383-397. הנחת היסוד שנקטנו במאמר זה היא כי ייחודו של הפיוט מאפשר להביע את המציאות ההיסטורית בדרכים מיוחדות לו. אין אנו באים לחרוץ משפט בשאלות אחרות הקשורות לזיקה ההדדית שבין המדרש לפיוט, אף שהן עולות פה ושם בהמשך הדברים. ראה: מתוזר פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, מהדורת צ"מ רבינובין, 'ירושלים תשמ"ה', עמ' 45-52.

2 מכיוון שבקביעה זו יש צד של חידוש ראוי להשאיר את הצגתו למחשיו. מכל מקום הברל הזמן בין ר' ינאי לר' יוחנן הכהן אינו גדול והנחת היסוד של חיבורנו כי הפיוט משקף את שלהי התקופה הביזנטית ואולי את ראשית הכיבוש הערבי תקפה ועומדת לגבי ר' יוחנן.

3 ראה: נ' ויסנשטרן, 'פיוטי יוחנן הכהן בירכי יהושע: מהדורה מדעית ומבוא', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד, עמ' שיג-שכ. על זיקתו לר' ינאי ראה: שם, עמ' רפב-רפח. ראה גם: י' יהלום, 'חילופי מלכויות בארץ ישראל על פי תפיסתם של פייטנים ודרשנים', שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 1-22.

כתב יד של פיוטי ר' ינוי

מעגך ו הנריט : כמך ו תמחית ו
 מוכלוך ו תכלית : משעך א תיאמית : מועך ו נטריות
 מחלקך ו תחלקיני : מוסרך ו תזכרני : מוחלתך ו תכשילני
 מהדרותך ו תהפכני : מלוחך ו תרחיני : מנבחרתך ו תבטלני
 מבטחתיך ו תבישני : מאמרתך ו תאכזרני : כי אמת
 קדשתך תמיד בט ויזקוליש בקרביני כלי מעלה ככונקני
 ו כי ימך אחך
 אז רש בעשיר עשיתת : ככן עשיר ברש ניסיתת : גאח
 וגאון שלאתת : דולה ומשפול בעשיתת : חן עשיר בעשור
 לא אמי וטע בענינו לא ראבין : זכות וחוכה תכתוב ימך
 חילוף ויש לכל ומים : טוב אתה ולכל יותחיה וידעתני
 היות אלו לא ילו כיד ליד : כי פתוח תכתחיד : לעת באח
 תמך ורנמט יד ככ ותי : ו מודיש ון מקים מעני רת
 ון עיר קטנה ון ומעאבה ון מלה וס : ו גשמי משכיל
 וס שלח : כי אולה יד גענעני בעליה כי ממורא כל
 דא : ערה אשד כל ברא פלה מעוותו ברא על ערשה
 עברה כל צבירה : פני דיל האיר בעתה מך : ערקה תח
 וזעב יימך : קיניני אל תקח במשך רחוק ממך גרבות
 מאך : גלח על פני מים לחמך : שולחני אם תמיב פרבעני
 תהוגבו באחך צעמך : תהויהו כי ישלי עמך כל אלה
 ון מרבה הוט ון סנה דבר ון שלח לחמך ון נשחודיש עשור
 וס יקזמליני ומיעבר יחמיני הטליל לה הות דרוז מיני
 ור לוד : וס יקז כחוקתני העיר ככ חון : וס יקז כחוקתני

גבולות ארץ-ישראל בפיוט שיוחס לרבי ינוי

מתח עקרוני זה בין תפיסת הרחב והכולל בפרשנות ההיסטורית של מקור ספרותי לבין הפרטי והמצומצם המתמקד באירוע מסוים, מבצבץ ועולה בניחוח שורותיו הכאות של פייטנו:

תַּל שְׁפַל פִּיּוֹת מִתְפַּלְלִים לוֹ / תַּל שְׁפַל פְּנִים מִשְׁמַחֲנִים לוֹ / וְתִשׁוּב
הָאֶרֶץ בְּנוּיָה מְעִיר קְמוּאֵל וְעַד אוֹקְיָנוֹס / וְהֵם וְהֵם יִקְבִי הַמְּלֶךְ-פַּחַת /
וְתִיעֶשֶׂה פֹּלֶה מְדִינָה אַחַת / וְתִיגְבַל חוֹמוֹתֶיהָ בְּכַפְלָיִים / סְכִיב סְכִיב מִן
הַיַּרְדֵּן וְעַד פִּינָן] חוֹמָה הַמְזֻרְחִית / מִפְּנִים וְעַד אֵילַת חוֹמָה הַדְּרוֹמִית /
וּמְאֵילַת / וְעַד צוּעַר חוֹמָה הַצְּפוֹנִית / וּמְצוּעַר וְעַד כִּיּוֹם חוֹמָה הַמְעַרְבִית /

בקרובה זו לשבע הפטרות הנחמה מתווה הפייטן את גבולות ירושלים שלעתיד לבוא, ומשתמש בצורך זה ביישובים אילת וצוער, שימוש שאין לו כמדומה אח ורע בפיוט ובאגדה כנות התקופה. המהדיר עמד על הזרות שבשרטוט כיווני הגבולות המצוינים כאן; לדעתו הם אינם תואמים שום מערכת גבולות מוכרת, והוא אף העלה ספק שמא יש בהם שיבוש מעתיק.⁵ עם זאת את אזכורן של צוער ואילת תלה בצדק ביישובן היהודי באותה עת, עובדה שיש לה סימוכין רבים.⁷ ניתן אם כן לראות במקור זה עדות סבירה אחת מני רבות ליישובים היהודיים בשולי הנגב, ובכך תרומתו. אך בכך לא סגי. דומה שראוי הקטע המיוחד לניחוח מעמיק מעבר לכיאורו השגרתי, יסודי ככל שיהיה, במסגרת ההדרתם המדעית של פיוטי רבי ינוי. בניחוח זה יש כדי לשפוך אור על הרקע הרעיוני לאזכור יישובים אלו בפיוט הנדון ועל עולמם הרוחני של בני ארץ-ישראל באותה עת.

המקור לגבולות

דומה בעינינו כי יש יותר משמץ של הגיון במערכת הגבולות המצוירת בפיוטנו — בין שמדובר בציוני הגבול ובין שמדובר בהתוויית כיוונו — אף-על-פי שחופש היצירה המופלג בפיוט מעמעם כנראה את חדות רישומם. כללית צודק המהדיר בקובעו כי ייתכן שהמעתיק לא היה בגבולות הארץ ושיבש את המקור בייחוד כשאין הגבולות דומים לגבולות המקובלים לעולי מצרים ולעולי בבל.⁸ ברם הוא לא חש לדמיון מצד אחר בין הנאמר בפיוט לציון גבולות הארץ באמצעות מקורות מים — ימות ונהרות המקיפים אותה. גישה זו נפוצה במדרש, למשל:

כי אתא רב דימי א"ר יוחנן: מאי דכתיב 'כי הוא על ימים יסדה ועל נהרות יכוננה' (תהילים כד)? אלו שבעה ימים וארבעה נהרות שמקיפין את ארץ ישראל. ואלו הן שבעה ימים: ימה של טבריא וימה של סדום וימה של חילת וימה של חילתא וימה של סיככי וים אספמיא וים הגדול. ואלו הן ארבעה נהרות: ירדן וירמוך וקרמיון ופיגה.⁹

5 על-פי: מהדורת רבינוביץ (לעיל, הערה 2), עמ' 333-334.

6 שם.

7 ראה רשימת הספרות שהביא שם.

8 שם.

9 בבלי, בבא בתרא עד ע"ב. יש לרעיון זה ביסויים רבים מאוד. דומה שישודותיו נעוצים במקרא. ביטוי קדום מעניין שלו מצוי במגילה חיצונית לבראשית (מהדורת ידן, עמ' לח, דף XXI, שורות 16-19), הדרשן מתאר שם

אין זה מענייננו כאן לזהות את כל הפרטים הגאוגרפיים המנויים במדרש, ואנו מבקשים להבליט רק את דרך הצגת גבולות הארץ באמצעות מקורות מים. קשה להקנות לגבולות אלו משמעות הלכתית מוגדרת, והם מייצגים מן הסתם השקפה רעיונית מסוימת ששורשיה נעוצים במקרא. מסתבר שבפסוקים אחדים בנוסף לפסוק העומד ביסודה של הדרשה דלעיל, מצוינים גבולות הארץ באמצעות מקורות מים. ראש וראשון בהם היא ההבטחה בתורה 'ושפתי את גבלך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר...'¹⁰. הטעמתו של ים סוף ראויה לציון ותידון להלן. בעקבות פסוק זה נאמר בנבואת זכריה: 'ומשלו מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ'¹¹, ובדומה לכך בתהילים — 'וירד מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ'¹². גם מבלי שתוחוויר לאשורה משמעות של שימוש זה במקורות מים במקרא ובתקופתו, ברי שקביעת הגבולות בדרך זו דווקא בידי חז"ל מורה על השאיפה להגשמתן של הברכות המקראיות הגלומות בפסוקים אלו, ומן הסתם בדרך זו הלך גם פייטננו. זאת ועוד, פיוטנו מדגיש כאמור את גבולותיה 'הימיים' של ירושלים לעתיד לבוא. מתברר שגם מוטיב זה אינו זר לעולמה של פייטנות ארץ-ישראל בתקופה הנידונה, ואת הדרו מצאנו אצל 'רבם של הפייטנים' רבי אלעזר הקליר: '... בין ימים להר צבי קודש... ותיכנה ותכונן עיר הקודש'¹³.

הגבולות שבפיוט

טענתנו כי התיאור הפיוטי של גבולות ארץ-ישראל בפיוטנו מושגת על ההשקפה בדבר מקורות המים הסובבים את הארץ מבוססת על השיקולים הבאים:

- א. הקטע הנידון שואב השראתו מנבואת זכריה בדבר תפארתה של ירושלים לעתיד לבוא. נזכרים כאן 'קבי המלך' ו'פנים'¹⁴. היסוד החשוב באותו קטע מנבואת זכריה הוא הנחל היוצא מירושלים למזרח ולמערב ועליו נאמר שם: 'יסוב כל הארץ...'¹⁵. זהו ביטוי רב משמעות בעניין הגבולות שניתן להבינו ולו במרומז כמצייין מקור מים הסובב את הארץ, וזכריה הרבה להתייחס לעניין זה.¹⁶
- ב. עיצוב גבולותיה של ירושלים לעתיד לבוא באמצעות הים הוא מוטיב נפוץ בכמה מדרשים.

את מסע אברהם סביב הארץ באמצעות מקורות מים; יש לציין כי לא כל המקורות שהוא מונה נזכרים במדרשים אחרים.

התוויית הגבולות באמצעות גופי מים מקבלת משנה משמעות לאור רעיון אחר שרווח בעת העתיקה, ועניינו הקשר הישיר בין מקורות מים המתקיים פעמים מעל הקרקע (נחלים ונהרות), ופעמים מתחת לה (מי תהום). אף רעיון זה מצוי לרוב בספרות המדרשית. רבי ינאי מציג רעיון זה בתיאור המים היוצאים ממעיין שפכה, על-פי חזון יחזקאל מבית-המקדש: 'ויצאו מימיו לים / וימשך עד לים רקת / ויביאם אחר כך לים המלח...'. ראה במהדורת רבינובין (לעיל, הערה 2), עמ' 331.

10 שמות כג, לא. אולי בהשפעת ים סוף' התייחס הפייטן לאילת. אזכור ים פלשתים' מצא אולי ביטוי בהתייחסות ל'עזה' בדברי הפולמוס הקראיים, ראה להלן.

11 זכריה ט, י.

12 תהילים עב, ח. ועיין גם מיכה ז, יב. מהפסוקים בזכריה (לעיל, הערה 7) ותהילים מצטייר שלטון עתיד שיגיע עד לימים שבארץ. אולי הושפע מכך הפייטן, המצפה לימים מבורכים אלה.

13 ע' פליישר, 'לפתרון שאלת זמנו ומקום פעילותו של ר' אלעזר בירבי קליר', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 425.

14 בעקבות זכריה יד, י.

15 שם. הפסוק בזכריה המדבר על מקור המים הסובב את הארץ, שיסודו במקדש ובירושלים, מזכיר את הערבה; הגם שבהקשר מוקשה במקצת. ומכאן נדרש שהמים הגיעו לים המלח. בפסוק ח שם נזכר 'הים הקדמוני', הוא ים המלח. מאלה יכול היה הפייטן לשאוב השראה לתפיסת 'צוער' כמסמלת את ים המלח, ראה להלן.

16 זכריה ט, י.

צוער (ZOOPA) במפת מידבא

את עקבותיו של אחד מהם נגלה גם בפיוטנו: '... ר' ברכיה אמר: עד אוקיינוס, ר' זכיי רבה אמר: עד שיחיה דיפו... 17. אמנם 'שיחיה דיפו' קשור ליקב, 18 ברם עצם אזכורה של יפו השוכנת לחוף ימים רומז להתפשטות העיר עד לים. ובפיוטנו נאמר: '... מעיר קמואל ועד אוקיינוס / והם יקבי המלך...'. וייתכן שביקבי המלך' תופס הפייטן את 'שיחיה דיפו' בעקבות המדרש דלעיל. 19 אם זהו הגיונו של הפייטן תובן גם הדרך שבה הוא מתווה את גבולות הארץ ואת המגמה המסתתרת מאחורי תיאור זה.

בפתיחה הוא מכריז על 'אוקיינוס' ועל 'יקבי המלך' הרומזים ליפו, ואחר כך מפרט במדויק, כמובן במגבלות הפיוטיות שצוינו לעיל, את הגבולות כדלקמן:

'סביב סביב מן הירדן ועד פינת חומה מזרחית' — הירדן הוא מקור המים הראשון הנוזר כאן. אין להבין במדויק מהו 'עד פינת' (על-פי השלמת המהדיר). לא בהכרח משרטט הפייטן קו גאוגרפי ממשי ירושלים-ירדן. ייתכן שנגרר לקשור חומה מזרחית לירדן כיוון שהירדן נמצא כללית ממזרח לירושלים. הפתיחה היא בכיוון מזרח דווקא, וזאת על-פי המקובל בימי קדם, עת ראו במזרח את כיוון הייחוס, וזהו הכיוון גם במפות בנות הזמן דוגמת מפת מידבא. 'מפנים ועד אילת חומה הדרומית' — ייתכן שהפייטן בחר לציין את אילת משום שהיא שוכנת על חוף ים סוף ומתאימה לפיכך לסמל מקור מים כגבול. כיוון דרום מושג כאן בהסתמך על קו ירושלים ('שער הפנים')-אילת.

'ומאילת ועד צוער חומה הצפונית' — צוער שוכנת על חוף הים המלח ועל כן מסמלת מקור מים כגבול. כיוון צפון מושג כאן מתוך הסמליות שבקו אילת-צוער, שמגמתו הכללית צפונה. 'ומצוער ועד כיום חומה מערבית' — המלה 'כיום' לא פורשה ולא נוקדה על-ידי המהדיר. לדעתנו, ובהתאם ל'מדיניות' העקרונית של פרשנות המהדיר בכגון אלה, ניתן לראות בה טעות סופר ולתקן ל'הים'. אם כן זהו מקור מים רביעי, והוא מעמיד את הכיוון צוער-הים התיכון, שמגמתו מערבה. רמזים ומסומלים כאן אפוא ארבעה מקורות מים, חלקם מצוינים בשם, וחלקם באמצעות יישובים הסמוכים אליהם. ראוי לזכור שכינוי ים או ימה על-שם יישוב סמוך היה נפוץ בספרות חז"ל, 20 ופייטנו חידד מגמה זו עוד יותר בהשאירו את שם היישוב בלבד. הסידור של כינויי מקורות המים הוא כיאסטי:

17 ראה: פסיקתא דרב כהנא, כ (מהדורת מנדלבוים, עמ' 316). וכן: שיר השירים רבה ז, ה; ויקרא רבה י, ט (מהדורת מרגליות, עמ' ריח); מדרש הגדול לשמות כה, ט (מהדורת מרגליות, עמ' תקעג-תקעד).

18 'שיח' פירושו בור וחפירה הוה: 'שיח', ערוך השלם, ו. ו'יקבי המלך' בזכריה יד, י תורגם 'שיחיה מלכא'.

19 ויש כאן מעין היפוך. 'שיחיה דיפו' בא כדרשה ל'יקבי המלך', והפייטן חזר ל'יקבי המלך' ברומזו לים. מעניין שימוש של הקליד בסילוק לשחרית לסוכות המתאר את גבולות הארץ לעתיד לבוא. 'ועד ים אוקיינוס למצוותיה / ברוחב שבעים וחמישה מיל חריצותיה / בשורות הכרם לתוצאותיה'. ראה: מחזור לסוכות, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשמ"א, עמ' 127. מול 'ים אוקיינוס' לא העמיד 'יקב', אלא 'חריץ' ו'כרם' הקשורים בו.

20 דוגמא לכך הכינוי 'ימה של טיבריא' בתוספתא, סוכה ג, ט (מהדורת ליברמן, עמ' 268); שם, בכורות ז, ב (מהדורת זוקרמנדל, עמ' 542) וכן מופיע הכינוי בתלמודים ובספרות המדרש. בבבלי נתאזרח גם השם 'ימה של סדום' לים המלח. ראה: בבלי, שבת קח ע"ב; קט ע"א, כינוי זה מעניין במיוחד מכיוון שהוא מציין שם עיר, שאינה אלא זכרון רחוק. חשוב לעניינו אזכור השם 'ימת צוער' בספרות הגאוגרפית הערבית, אצל מקדסי (985 לספירה) ודימסקי (1327 לספירה). ראה: י' ברסלבי, הידעת את הארץ; ים המלח סביב סביב, תל-אביב תשס"ז, עמ' 268. עדויות אלו מאוחרות בכמה מאות שנים לתקופת יניי, ברם הרעיון שים המלח נקרא על-שם צוער אינו חסר הגיון, ומה שיכול להיות שם גאוגרפי פשוט בתקופה אחת, יכול לשרת כשם סמלי באחרת.

מקור מים (ירדן)-יישוב (אילת)-יישוב (צוער)-מקור מים (הים התיכון) וסדר זה הכתיב את המגמות:

ירדן: מזרח, ירושלים-אילת: דרום, אילת-צוער: צפון, צוער-הים התיכון: מערב. כאמור אין אלה כיווני החומות ממש, אלא כיוונים כלליים הנגזרים מהצורך הסגנוני לשוות אופי גאוגרפי לפיוט שיש בו יסוד גאוגרפי, ובמיוחד מן הכוונה להבליט שהתרחבות העיר תחול לכל הכיוונים.

יש לציין כי שרטוט פייטני של גבולות גאוגרפיים באמצעות גופי מים, תוך עיצוב יצירתי מחודש של הסדר בפיוט בהשוואה לסדר הגאוגרפי, אינו תופעה בלתי מוכרת בעולם הפייטנות; כמותה מצאנו בפיוט של שלמה סולימן.²¹

תיאור הגבולות במסגרת הפולמוס עם הנצרות

מהי המגמה המסתתרת מאחורי קומפוזיציה ספרותית-גאוגרפית זו? אחד מפייטני הדור, שהסתייגותם מן הנצרות היא מן המפורסמות,²² משלב פה השקפה על גבולות ארץ-ישראל שיסודה במקרא, וביטויים רבים לה גם בדרשות חז"ל, עם נתונים ריאליים של ההתיישבות היהודית בזמנו, כשהכול טבוע בחותם הכמיהה לעתיד המבורך. ייתכן שהגשמתה החלקית אך המוחשית של ברכת הגבולות המקראית, דהיינו יישוב יהודי באילת וצוער, מצטיירת בעיני הפייטן העומד בפולמוס חריף ומתמיד עם העולם הנוצרי הסובב אותו כטיעון אנטי-נוצרי של ממש, שיש בו כדי לחזק את לבו ואת לבות שומעיו. ספק אם יש להרחיק ולראות בכך השתקפות של הלכי רוח משיחיים, אך בוודאי יש כאן גילוי של כיסופים שבלב הבולטים על רקע המציאות היישובית והפוליטית. במובן מסוים ניתן לראות בקטע הפיוט שהוצג מעין 'מפה אידאולוגית' הרואה בגאוגרפיה אמצעי להבעת תחושות, השקפות ורעיונות. ואם במפת מידבא המפורסמת נוצלה הגאוגרפיה בידי האמנות הגרפית כדי לשלב מציאות ואידאולוגיה בשירות הדת הנוצרית,²³ באה אמנות השירה ומנצלת את הגאוגרפיה בדרכה שלה למען הפצת דעות יהודיות. אולם אל לו לניתוח זה, הרומז להישגים של היהודים, להטעותנו. ההישגים הללו מובעים ברמזים, אך את המציאות המרה של חיים תחת השלטון הכיזנטי מביא הפייטן מפורשות בחתימתה של קרובה זו:

אתה בו הקרא לנו / ארץ פי לזרים ולא לנו / זכור יי מה היתה
לנו / ביטה בענינו ולך מפארים / וחוס נרחם על עם מפותזרים / ותצמיח
ארץ ישרים / אכלו כוחינו זרים / נחלתינו נהפכה לזרים / ותצילנו
מבין אכזרים / ותעלינו שמחים להר מרום הרים
להיות לנכם] לאלהים]

21 שבעה ימים הקיף לעולמים לטיבור הדומים. חק לסרום ים / ולטיבריה ים / ולסמכו ים. חיזור לאפיימי ים / ולחולתא ים / ולכנרת ים. חייל ים הגדולים. "יהלום, מחזור ארץ ישראל: קודקס הגניזה, תשמ"ז, עמ' יח. תן דעתך: שלושה ימים מדרום לצפון, שלושה בכיוון הפוך וים התיכון מסיים!
22 לעיל הערה 2.
23 דוגמה מפורסמת היא אי-ציון מקומו של הרי-הבית במפת מידבא, וזאת כדי לאשר את ההשקפה הנוצרית על חורבן הבית אליו ניבא ישו ולהמחשה.

אכן לצוער ולאילת אולי הגיעו. אך השאיפה ליעלות מרום הרים נצטיירה בשלהי התקופה הביזנטית כמושא לתפילה ותקווה. ואולי התחזקה תקווה זו לשמע פעמי המשחרר הערכי ההולך ומתקרב לארץ.

פירוש חדש לדבריו של הקראי סהל בן מצליח

כאמור השימוש במקורות מים לציון סוג מסוים של גבולות הארץ מוכר בהגות המדרשית, וניתוח הפיוט שהובא לעיל מאשש שניתן לרמוז למקורות מים אלו גם באמצעות יישובים השוכנים בסמוך להם. אם צודקים אנו בניתוח זה, ייתכן שנוכל להסתייע בו להסבר מובאה מפורסמת מתוך איגרתו של הקראי סהל בן מצליח הכהן מירושלים אל הגולה, מסוף המאה העשירית.²⁴ בחשבון היסטורי-דתי שעורך סהל עם עם ישראל נכתב: '... ואחרי עזבם למקום נשאר יתר מחמש מאות שנה לגלים מעון תנים ולא היה אחד מישראל יכול לבוא. והיו היהודים אשר במזרח באים אל מדינת מעזיה להתפלל שם, ואשר במערב היו באים אל מדינת עזה ואשר בארץ הנגב באים אל מדינת צוער...'. ייתכן שהדברים משקפים מסורת קדומה, ואין להוציא מכלל אפשרות גם שאזכור הערים מלמד על המאוחר יותר מאשר על המוקדם. ברם ראויים הדברים לניתוח ספרותי שישחרר אחר מקורות מסוימים העומדים ביסודם, ומן הדין שמובאה זו תנוחח מתוך בחינת הקשרה. זהו הקשר פולמוסי מובהק המכוון כנגד היהדות הרבנית; עיקרו קריאה לשוב לירושלים: 'ועתה אחינו! שובו לארץ אבותיכם והעזרו עם אחיכם נגד אולם ההיכל...'. וכן: 'ודעו אחינו כי ירושלים בזמן הזה מנוס לכל בורח ומנוחה לכל אבל...'. וכו'. קריאה זו מתבססת על ההיתר המוסלמי ליהודים לשוב ולהתגורר בירושלים, לאחר שבתקופה הביזנטית נאסר הדבר מסיבות דתיות.

סהל מוסר על יהודים המתפללים בטבריה, בצוער ובעזה. שלוש ערים אלו שוכנות לחוף ימים, ועל כן עשויות לייצג לפי הסדר את הכינרת, ים המלח והים התיכון. 'ייצוג' זה אינו המצאת הכותב, אלא מעוגן בדרך ההבעה המדרשית, הרואה בערים כינויים למקורות מים. לא זו אף זו, ייתכן שסהל משתמש בדבריו אלה, ביודעין או שלא ביודעין, ברעיונות מדרשיים עתיקי יומין שהמשיכו לנסר בחלל העולם היהודי עוד בימיו, והראינו לעיל עד כמה מורש השימוש במקורות מים כדי להמחיש את גבולות הארץ. בדרכו שלו דורש סהל את הרעיונות הללו במהופך. לשיטתו מה שקרה בתקופה הביזנטית הוא שבמקום שארץ-ישראל היהודית תתפשט ותגיע עד לגבולות הימים והנהרות שלה, הווי אומר לגבולות שהוצגו במדרש ובפיוט, הגיעה הגולה עד לגבולות אלו ולא זכתה להיכנס פנימה. פולמוסו עם היהדות הרבנית מתבסס אפוא על הצורך ללמוד את לקחי העבר, הגם שזהו עבר רחוק שזכרו נותר במדרשים ופיוטים, ולדלות ממנו לקחים להווה ולהגיע לירושלים. כדי לבסס דעה זו חשוב לו להדגיש כיצד התנפצו הלכי הרוח המדרשיים, שלקו פה ושם בקורטוב של משיחיות, אל סלעי המציאות.

לפי הסבר זה אפשר אפוא שבחירת טבריה, צוער ועזה הושפעה משיקולים סימבוליים,

24 סהל בן מצליח בהקדמתו לספר המצוות שלו. נדפס על-ידי הרכבי, המליץ (1879), עמ' 640. ברסלבי תיקן מקור קראי אחר — פירוש לספר דניאל המזכיר את עליית היהודים לטבריה ועזה, ומוסיף את צוער. ראה: ברסלבי (לעיל, הערה 20) עמ' 390.

ארץ-ישראל בפיוט קרמון

ששורשם בהתייחסות לעולמה הספרותי של התקופה, לא פחות משהיא שיקוף מציאות פוליטית ספציפית.

כללו של דבר, עקרונית יש מן הצדק בקביעתו של עזרא פליישר '... כי ההיסטוריה הנסערת של עם ישראל למן חתימת התלמודים ועד למאה העשירית נראית כאילו עברה ליד השירה הפייטנית במרחק ניכר ממנה בלי להשאיר עליה עקבות. אין ספרות על-זמנית וא-היסטורית יותר מהפייטנות'.²⁵ אולם דומה בעינינו כי בעיקרה נכונה קביעה זו כל אימת שהדברים נוגעים באזכור ישיר ומפורש של המאורעות. 'ההיסטוריה הנסערת של עם ישראל' בעת הזו מצאה נתיבות משלה לשירת הפייטנים ופעמים סמויים השבילים ועקיפים! על כן, רק תקירה ספרותית-היסטורית משולבת תעמיד את פיוט ארץ-ישראל בן התקופה המוסיף על הידוע אודות תקופה מופלאה זו.

מוזיקה בלתי-לועזית